ΚΑΘΑΡΟΣ ΚΑΙ ΠΡΑΚΤΙΚΟΣ ΛΟΓΟΣ ΕΙΣ ΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗΝ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΝ

Ὁ «λόγος» ἐκφράζει τὴν προσωπικὴν στάσιν τοῦ ἀνθρώπου εἰς τὴν ζωὴν ἐπὶ τῇ βάσει ἀντικειμενικῶν δεδομένων. Παρουσιάζεται ἰδιωτικῶς εἰς τὸν κόσμον, προβάλλει ὅμως οἰκουμενικὰ αἰτήματα. Συνδέει τὸν ἄνθρωπον ὡς ἄτομον πρὸς τὸν ἄνθρωπον ὡς ἰδέαν. Ἔχει αὐθεντικότητα, ἐφ' ὅσον στηρίζεται εἰς τὴν ἐμπειρίαν ἐκείνην, ἡ ὁποία καλύπτει τὴν γενικὴν ἀνάγκην: *«Ξὺν νόῳ λέγοντας ἰσχυρίζεσθαι χρὴ τῷ ξυνῷ πάντων, ὅκωσπερ νόμῳ πόλις»*[1]. Ἡ λογικὴ διὰ τοῦτο προϋποθέτει τὴν ἐξατομίκευσιν τῆς ζωῆς, τὴν διάσπασιν τῶν γεωγραφικῶν καὶ τῶν φυλετικῶν συνθηκῶν καὶ τὴν προβολὴν τοῦ προσώπου ὡς ἐκπροσώπου τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως.

Ὅ,τι ὀνομάζεται σήμερον «λόγος», προέκυψεν εἰς τὴν ἱστορίαν ὡς διαμαρτυρία κατὰ τοῦ μύθου, ὁ ὁποῖος διὰ τῆς μνήμης καὶ τῆς φαντασίας — προσωπικῶς ἀνεξελέγκτων δυνατοτήτων — ἐστήριζε θεολογικῶς τὴν ἀριστοκρατικὴν κοινωνίαν τῆς Ἰωνίας. Τὸ νέον εἶδος ἐκφράσεως ἐνεφανίσθη ὅμως ἀρχικῶς ὡς ὑ π ο λ ο γ ι σ μ ό ς , ὡς ποσοτικὴ ἔννοια διὰ τὴν δήλωσιν τῶν πραγμάτων τοῦ ναυτικοῦ ἐμπορίου ἀπὸ τῆς ἀπόψεως ἐκείνης, ἡ ὁποία ἦτο δυνατὸν νὰ ἐλεγχθῇ ἐμπειρικῶς ἐκ μέρους ὅλων. Αὐτὸς λοιπὸν ὁ *«ἀσφαλέως βεβηκὼς ποσὶν»*[2] ἐπὶ τῆς πραγματικότητος «πεζὸς» λόγος ἀνέλαβε νὰ δηλώσῃ τὰ δεδομένα τῶν αἰσθήσεων χ ω ρ ὶ ς μ υ θ ο λ ο γ ι κ ὴ ν ἀ ν α φ ο ρ ά ν. Κατὰ τὴν διάρκειαν ὅμως τῆς ἀναστατώσεως, τὴν ὁποίαν ἐδημιούργησεν εἰς τοὺς θεσμοὺς ἡ συγκρότησις τοῦ ἀστικοῦ κόσμου τῆς Ἰωνικῆς Ἑλλάδος, ὑπερεπήδησε τὰ δεδομένα τῶν αἰσθήσεων εἰς τὴν ὑλικήν των ἐμφάνισιν, διεχώρισε τὴν εὐθύνην του ἐκ τῆς «λογιστικῆς» καὶ ὑπεσχέθη διὰ τῆς περιωπῆς, τὴν ὁποίαν ἀπέκτησεν ὡς ἀνακοίνωσις ἀναντιρρήτων πραγμάτων, νὰ διευθετήσῃ τὸν π ο λ ι τ ι κ ὸ ν β ί ο ν. Αὐτὸ βεβαίως ὑπῆρξε καὶ τὸ μοιραῖον λάθος εἰς τὴν ἱστορικήν του ἐξέλιξιν, ἐφ' ὅσον ἀπεφάσισε νὰ γίνῃ π ο ι ο τ ι κ ὴ ἔννοια, νὰ παραστήσῃ δηλαδὴ διὰ τῆς ἐξετάσεως τῶν κοινωνικῶν θεμάτων, ὅ,τι ὤ φ ε ι λ ε νὰ συμβῇ. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ὁ λόγος ἐδημιούργησε τ ὸ ν ἀ ν τ ί λ ο γ ο ν, ἔπαυσε νὰ εἶναι ἀναμφισβήτητος, νὰ ὁρίζῃ ὁμογενῆ πράγματα καὶ ὑπεχρεώθη νὰ παραδεχθῇ τὴν συμβολὴν τῆς ξένης ἐμπειρίας καὶ κρίσεως, νὰ γίνῃ «διάλογος» καὶ νὰ φωτίσῃ ὡ ς κ ο ι ν ὴ π ρ ο σ π ά θ ε ι α τὰ πολυδιάστατα προβλήματα τῆς ἱστορίας.

---

1. Ἡ ρ ά κ λ ε ι τ ο ς (Diels I B' 114).
2. Ἀ ρ χ ί λ ο χ ο ς, Ἀπόσπ. 60 (Diehl).

Ε.Υ.Δ της Κ.τ.Π
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

Προτοῦ ὅμως ὁ λόγος ἐπιβληθῇ ἐντὸς τοῦ πολιτικοῦ στίβου ὡς ρυθμιστὴς τῶν καθηκόντων καὶ τῶν δικαιωμάτων εἰς μίαν ἐποχὴν ἀνταγωνισμοῦ τῶν ἐπὶ μέρους κοινωνικῶν συμφερόντων, ἐνεφανίσθη ὡς παγκόσμιος ἐπίτροπος τῶν ὑπάρξεων καὶ τῶν γεγονότων καὶ διὰ τοῦ πρώτου προφητικοῦ του ἐκπροσώπου — *«οὐκ ἐμοῦ, ἀλλὰ τοῦ λόγου ἀκούσαντας»*[1] — ἐζήτησε τὴν ἀναγωγὴν τῶν ἀνθρώπων εἰς τὸ ὑπερβατικόν του ὕψος. Ἀπὸ τῆς ἀπόψεως αὐτῆς ἀπετέλεσε τὴν πρώτην ἔκφρασιν τ ο ῦ ἀ π ο λ ύ τ ο υ εἰς τὴν ἱστορίαν. Ἀπεκαλύφθη ὡς πρότυπον τῆς τάξεως, ἡ ὁποία ἴσχυεν εἰς τὸ περιβάλλον τῆς ζωῆς — *«ἁρμονίη ἀφανὴς φανερῆς κρείττων»*[2] —, ὡς προϋπόθεσις τῶν κανόνων, οἱ ὁποῖοι διέπουν τὴν κοινωνικὴν ὕπαρξιν: *«Τρέφονται πάντες οἱ ἀνθρώπειοι νόμοι ἐξ ἑνὸς τοῦ θείου»*[3]. Εἰς τὸ ὑπερφυσικόν της ἀνάστημα δὲν εἶχεν ὅμως ἡ ἀνωτάτη αὐτὴ ἔκφρασις τῆς συνέσεως ὀντολογικὴν σχέσιν πρὸς τὰ γεγονότα τῆς πόλεως καὶ κατ' ἐπέκτασιν τοῦ κόσμου : *«Ὁκόσων λόγους ἤκουσα οὐδεὶς ἀφικνεῖται ἐς τοῦτο, ὥστε γινώσκειν ὅτι σοφόν ἐστι πάντων κεχωρισμένον»*[4].

Ἐντὸς τῶν Ἰωνικῶν πόλεων ἐν τούτοις ὁ ἀστάθμητος παράγων τελικῶς ἐξουδετερώθη ἂν ὄχι ἐπὶ γενικῆς βάσεως, ὁπωσδήποτε ὅμως μέχρι τοῦ σημείου ἡ νομικὴ τάξις νὰ ἐκτοξευθῇ διὰ τὸν φρονηματισμὸν τῶν πολιτῶν εἰς τὸ σύμπαν καὶ νὰ πατάξῃ τὴν αὐθαιρεσίαν, ὁσονδήποτε ἰσχυρὸς καὶ ἂν ἦτο ὁ ἐπίδοξος παραβάτης: *«Ἥλιος οὐχ' ὑπερβήσεται μέτρα· εἰ δὲ μή, Ἐρινύες μιν Δίκης ἐπίκουροι ἐξευρήσουσιν»*[5]. Ὑπὸ τὴν μορφὴν τῆς νομικῶς κατωχυρωμένης δικαιοσύνης, ὅπως τὴν ἐθέσπιζε τὸ κοινὸν αἰσθητήριον τῶν ἐλευθέρων μετόχων τῆς ἐξουσίας, ἡ λογικὴ ἐπεκράτησε τελικῶς εἰς τὴν μητροπολιτικὴν Ἑλλάδα ἐναντίον τῆς ἀταξίας, εἴτε εἶχεν εἴτε δὲν εἶχε θρησκευτικὴν κάλυψιν. Ὡς *«πάντων βασιλεύς, θνατῶν τε καὶ ἀθανάτων»*, ὁ νόμος ἀπέκτησε λοιπὸν *«ἀναγκαστικὴν δύναμιν, λ ό γ ο ς ὢν*[6] *καθ' ὁμολογίαν κοινὴν πόλεως»*[7].

Ἡ λογικὴ αὐτὴ διευθέτησις τοῦ ἀστικοῦ ἤθους ἦτο φυσικὸν νὰ διατηρηθῇ, ἐφ' ὅσον ἡ νομικὴ διάταξις ἐκάλυπτε τὴν γενικὴν ἀπαίτησιν. Ἀφ' ὅτου ὅμως ἡ διαφοροποίησις τῶν ἐπαγγελμάτων ἐντὸς τῆς πόλεως, ἡ γεωγραφικὴ ἐξάπλωσις τῆς ἐπικρατείας καὶ ἡ διπλωματικὴ δραστηριότης ἐδημιούργησαν μίαν διάστασιν μεταξὺ τῶν γεγονότων καὶ τῆς ἀντιλήψεώς των ἐκ μέρους τῶν πολιτῶν, τὴν ὁποίαν ἐξεμεταλλεύθη ὁ ρήτωρ, διὰ νὰ ὁρίσῃ, ὅπως «ἐνόμιζεν» ἐκεῖνος, τὴν ἐπιβεβλημένην ἐνέργειαν, ἡ κρατικὴ διάταξις ἔπαυσε νὰ ἐκφράζῃ

---

1. Ἡ ρ ά κ λ ε ι τ ο ς (Diels I B' 50).
2. Ἡ ρ ά κ λ ε ι τ ο ς (Diels I B' 54).
3. Ἡ ρ ά κ λ ε ι τ ο ς (Diels I B' 114).
4. Ἡ ρ ά κ λ ε ι τ ο ς (Diels I B' 108).
5. Ἡ ρ ά κ λ ε ι τ ο ς (Diels I B' 94).
6. Ἀ ρ ι σ τ ο τ έ λ ο υ ς, Ἠθικῶν Νικομαχείων Κ' 10 (p. 1180 a 21/22).
7. Ἀ ρ ι σ τ ο τ έ λ ο υ ς, Ῥητορικῆς πρὸς Ἀλέξανδρον 1 (p. 1420 a 26/27).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΓΕΤΣΟΣ
Ε.Δ της Κ.τ.Π ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

τὴν συλλογικὴν θέλησιν καὶ τὸ ῥῆμα «νομίζω» μετέπεσεν ἀπὸ τοῦ πληθυντικοῦ ἀριθμοῦ — *«ὃ γὰρ ἂν ἡμεῖς θώμεθα καὶ νομίσωμεν . . . καλοῦμεν κατὰ νόμον δίκαιον»*[1] — εἰς τὴν δήλωσιν ἁπλῆς εἰκασίας. Ἐφ' ὅσον ἡ πολιτικὴ ἀπόφασις δὲν ἐπέβαλλε τὸ *«κοινῇ συμφέρον»*[2], δὲν εἶχεν ἐσωτερικὴν σχέσιν πρὸς τὴν ἀντικειμενικὴν πραγματικότητα. Ἀπὸ τῆς ἐποχῆς αὐτῆς ἡ Ἑλλὰς χάνει διὰ τοῦτο τὴν ἐμπιστοσύνην της εἰς τὴν δυνατότητα τοῦ ἀνθρώπου νὰ συλλάβῃ ἐμπειρικῶς τὴν οὐσίαν τῶν πραγμάτων, τὰ ὁποῖα ἐμφανίζονται *«κατὰ συμβεβηκός»*[3], ὄχι ὅπως εἶναι, ἀλλ' ὅπως φαίνονται εἰς τὸν ἄνθρωπον. Ἡ πραγματικότης, ἡ ὁποία ἤδη ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ πρώτου γραμματικοῦ παραστήματος τῶν ἐννοιῶν εἶχεν ἀποκτήσει ἐσωτερικὸν ὑπόβαθρον καὶ εἶχε διαιρεθῆ ἀφ' ἑνὸς εἰς μίαν ἰδανικὴν στάσιν καὶ ἀφ' ἑτέρου εἰς τὴν ἁπτήν, ἀλλὰ φθειρομένην φυσικὴν τῆς προβολήν, διευρύνει τώρα τὸ χάσμα μεταξὺ τοῦ νοητοῦ καὶ τοῦ αἰσθητοῦ καὶ τοποθετεῖ τὸν σκεπτόμενον ἄνθρωπον ἐνώπιον τοῦ καθήκοντος νὰ ὑπερνικήσῃ τὰ δεδομένα τῆς ἐμπειρίας, διὰ νὰ φθάσῃ διανοητικῶς εἰς τὸν οὐσιαστικὸν κόσμον.

Ἐὰν ὁ Πλάτων προσανατολίζῃ τὴν φιλοσοφικὴν σκέψιν πρὸς τὰ αἰώνια πρότυπα τῶν ὄντων, ὁ Παρμενίδης ἔφθασε μέχρι τοῦ σημείου νὰ θεωρήσῃ τὴν πνευματικὴν σύλληψιν τοῦ ἀφθόρου καὶ κατὰ συνέπειαν ἀδημιουργήτου, ἑνιαίου καὶ στατικοῦ στοιχείου εἰς τὸν κόσμον ὡς μόνην πραγματικότητα: *«Ταὐτὸν γάρ ἐστι νοεῖν τε καὶ εἶναι»*[4]. Εἰς μίαν ἐποχὴν ἀνασυγκροτήσεως τοῦ πολιτικοῦ βίου, ὁπότε προέχει ὁ συντονισμὸς τῶν προσπαθειῶν διὰ τὴν ἐπανόρθωσιν τοῦ ἤθους εἰς τὴν παλαιὰν νομικήν του βάσιν μετὰ τὴν μάχην τῆς Χαιρωνείας, ὁ Ἀριστοτέλης θὰ τονίσῃ τὴν ἐνεργητικὴν διάθεσιν τοῦ τελικοῦ αἰτίου ὡς ἐσωτερικὴν κατεύθυνσιν τῆς πραγματικότητος: *«Τό τε οὗ ἕνεκα ὡς τέλος καὶ ὁ λόγος τῆς οὐσίας· ταῦτα μὲν οὖν ὡς ἕν τι σχεδὸν ὑπολαβεῖν δεῖ»*[5]. Τὸ οὐσιαστικὸν τοῦ ῥήματος «εἶναι» (ὢν-ὂν-οὖσα: «οὐσία») ἐνεφανίσθη ἀπὸ τῆς ἀπόψεως αὐτῆς ὡς *«ἐντελέχεια»*[6]. Περιεῖχε δηλαδὴ τὸν σκοπὸν τῶν ὄντων καὶ ἦτο ταυτοχρόνως ἡ δύναμις τῆς ἐκπληρώσεώς του: *«Καὶ ἔστιν αὕτη καὶ ὡς ἡ κινοῦσα καὶ ὡς τὸ τέλος»*[7]. Ἦτο μὲ ἄλλους λόγους ὁ δημιουργικὸς ὅρος καὶ ὄχι τὸ ἀποτέλεσμα τοῦ γίγνεσθαι: *«Ἡ γὰρ γένεσις ἕνεκα τῆς οὐσίας ἐστίν, ἀλλ' οὐχ ἡ οὐσία ἕνεκα τῆς γενέσεως»*[8]. Ὅ,τι προέκυπτεν εἰς τὸν κόσμον, ἦτο

1. Ἀριστοτέλους, Ἠθικῶν μεγάλων Α' 34 (p. 1195 a 4/5).
2. Ἀριστοτέλους, Ἠθικῶν Νικομαχείων Ε' 3 (p. 1129 b 15).
3. Ἀριστοτέλους, Τῶν μετὰ τὰ φυσικὰ Κ' 8 (p. 1065 a 25).
4. Παρμενίδης (Diels I B' 3).
5. Ἀριστοτέλους, Περὶ ζῴων γενέσεως Α' 1 (p. 715 a 4 - 6). Πρβλ. Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς Β' 9 (p. 335 b 6/7).
6. Ἀριστοτέλους, Περὶ ψυχῆς Β' 1 (p. 412 a 21).
7. Ἀριστοτέλους, Περὶ ζῴων μορίων Α' 1 (p. 641 a 27).
8. Ἀριστοτέλους, Περὶ ζῴων μορίων Α' 1 (p. 640 a 18/19). Πρβλ. Περὶ ζῴων γενέσεως Ε' 1 (p. 778 b 5 - 7).

Ε.Υ.Δ τ.Φ. Κ.τ.Π ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

ἁπλῶς ἐπιφαινόμενον τῆς οὐσίας, ὄχι αὐτὴ καθ' ἑαυτήν. Τὰ φυσικὰ γεγονότα ἦσαν ἑπομένως ὡς *«πάθη τῆς οὐσίας»*[1], ὅ,τι δὲν τὴν χαρακτηρίζει : *«ὅσα μὴ οὐσίαν σημαίνει»*[2].

Ἐὰν ὅμως ἡ γενετικὴ προϋπόθεσις τῶν φαινομένων δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ γνωσθῇ ὡς φαινόμενον, μόνον ὁ λόγος εἶχε τὴν δύναμιν νὰ τὴν προσδιορίσῃ διὰ τῆς διεισδύσεώς του ὑπὸ τὴν ἐπιφάνειαν τῶν πραγμάτων. Ἡ *«κυριώτατά τε καὶ πρώτως καὶ μάλιστα λεγομένη»*[3] οὐσία ἦτο λοιπὸν καθαρῶς λογικὸν θέμα. *«Ὁ λόγος ὁ τὸ τί ἦν εἶναι λέγων»*[4] ἐξέφραζε τὴν πραγματικότητα κατ' ἀναφορὰν πρὸς ὅ,τι τὴν παρήγαγε καὶ τὴν ἐσχημάτιζε. Τοῦτο ἐσήμαινεν, ὅτι βασικῶς ἡ πεζὴ γλωσσικὴ ἔκφρασις ἦτο ἡ δομὴ καὶ τὸ παράστημα τῆς οὐσίας: *«Λόγος ἐστὶν ὁ τὸ τί ἦν εἶναι δηλῶν»*[5]. Ἡ δήλωσις αὐτὴ παρουσιάζει τὴν «λογικὴν» ὄχι μόνον ὡς τρόπον ἀποκαλύψεως, ἀλλὰ καὶ ὡς ἀντικειμενικὴν ὄψιν τῆς ἀρχῆς τοῦ κόμου. *«Ἡ κατὰ λόγον οὐσία»*[6] προεξέτεινε τὸν ἄνθρωπον εἰς τὸ εἶναι καὶ μετέφερε τὸ εἶναι εἰς τὸν ἄνθρωπον. *«Ὁ λόγος τῆς οὐσίας»*[7] ἦτο κατὰ συνέπειαν ὡς πνευματικὸν κατόρθωμα τοῦ ἀνθρώπου ἡ ἀποκορύφωσις τῆς πραγματικότητος.

Ὅ,τι ἔχει διὰ τὴν ἱστορίαν τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς φιλοσοφίας σημασίαν εἶναι ἀπὸ τῆς ἄλλης πλευρᾶς ἡ συσχέτισις, ἡ ὁποία ἐπεχειρήθη μετὰ τὴν πρώτην ἠθικὴν κρίσιν τῆς δημοκρατίας μεταξὺ τῆς νομικῆς συνθήκης καὶ τῆς γνώσεως. Ἐὰν ὁ δημόσιος βίος διὰ τῶν κρατικῶν του συμβάσεων δὲν ἐξέφραζε τὴν πραγματικὴν διάθεσιν τῶν πολιτῶν, ἀλλὰ κατὰ κάποιον τρόπον ἐπέβαλλε μίαν ἐξωτερικὴν τάξιν, ἡ ὁποία δὲν εἶχεν ἐσωτερικὴν σχέσιν πρὸς τὸ πρόβλημα, κατ' ἀνάλογον τρόπον καὶ ἡ πνευματικὴ σύλληψις τῆς πραγματικότητος ἦτο ἐπιφανειακή, ἄφηνε δηλαδὴ ἀκάλυπτον τὸ οὐσιῶδες. Ὅ,τι λοιπὸν ἴσχυεν ὡς «πραγματικότης», ἦτο ἀνθρώπινον ἔργον: δὲν παρουσίαζε τὰ πράγματα κατὰ βάθος, ἀλλὰ τὴν ὑποκειμενικήν των ὄψιν: *«Πάντων χρημάτων μέτρον ἄνθρωπος»*[8]. Ὅπως ἡ πολιτικὴ ἐπιταγὴ δὲν ἐβασίζετο εἰς

---

1. Ἀριστοτέλους, Τῶν μετὰ τὰ φυσικὰ Ζ' 13 (p. 1038 b 28).

2. Ἀριστοτέλους, Ἀναλυτικῶν ὑστέρων Α' 22 (p. 83 a 25/26). Πρβλ. Τῶν μετὰ τὰ φυσικὰ Β' 5 (p. 1001 b 29 - 1002a 2), Λ' 5 (p. 1071 a 1/2), Μ' 2 (p. 1077 b 5).

3. Ἀριστοτέλους, Κατηγοριῶν 5 (p. 2 a 11/12).

4. Ἀριστοτέλους, Τῶν μετὰ τὰ φυσικὰ Δ' 6 (p. 1016 a 33). Πρβλ. Περὶ ζώων μορίων Δ' 5 (p. 678 a 34).

5. Ἀντισθένης (Διογένους Λαερτίου, Βίων καὶ γνωμῶν τῶν ἐν φιλοσοφίᾳ εὐδοκιμησάντων VI 3).

6. Ἀριστοτέλους, Τῶν μετὰ τὰ φυσικὰ Μ' 8 (p. 1084 b 10/11). Πρβλ. Ε' 1 (p. 1025 b 27/28).

7. Ἀριστοτέλους, Τῶν μετὰ τὰ φυσικὰ Δ' 9 (p. 1018 a 10/11), Ζ' 11 (p. 1037 a 24), Θ' 1 (p. 1045 b 29), Κ' 7 (p. 1064 a 21/22).

8. Πρωταγόρας (Diels II B' 1).

Ε.Υ.Δ της ό τ.Π
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

τὸ πραγματικὸν ἦθος, εἶχε καὶ ἡ ἀντιληπτικὴ δύναμις «νομικὸν» χαρακτῆρα: *«Νόμῳ χροιή, νόμῳ γλυκύ, νόμῳ πικρόν»*[1].

Ἐφ' ὅσον ἡ αἴσθησις δὲν συνελάμβανεν, ἀλλ' ἐ σ χ η μ ά τ ι ζ ε τὸν ἀντικειμενικὸν κόσμον, ἡ λογικὴ διέθετε μόνη της τὴν δυνατότητα νὰ συνδεθῇ πρὸς τὴν θεμελιώδη πραγματικότητα εἰς τὴν ὑλικὴν ἢ τὴν ἰδανικήν της ὑπόστασιν. Ἡ καθαρὰ διάνοια ἦτο εἰς θέσιν νὰ προσδιορίσῃ τὴν ἀφανῆ φύσιν τῶν πραγμάτων καὶ νὰ τὰ χαρακτηρίσῃ, ὅπως τὸ ἔπραξεν ἡ Ἀτομικὴ φιλοσοφία, ὡς σύνθεσιν στοιχειωδῶν ἀδιαιρέτων μορίων ἀναλόγως πρὸς τὰ πολιτικὰ μέλη τῆς κοινωνίας, τὰ ὁποῖα συμβατικῶς μόνον ἐσχετίζοντο μεταξύ των ἢ κατὰ τὸ παράδειγμα τῶν νομισμάτων, ἡ ποσοτικὴ καὶ κατὰ συνέπειαν μεταβαλλομένη ἐξωτερικὴ σχέσις τῶν ὁποίων ἀντεστάθμιζε τὴν ἀξίαν τῶν πραγμάτων καὶ ὥριζε τὰ εἴδη τῶν ἐνεργειῶν. Εἰς τὴν Πλατωνικήν της διάστασιν ἡ ἀμιγὴς αὐτὴ λογική, ἡ ὁποία ὄχι μόνον δὲν ἐχρειάζετο τὰ αἰσθητὰ ὄντα, ἀλλ' εἶχεν ὡς σκοπὸν τὴν ὑπερπήδησίν των, ἐπεχείρησε νὰ μιμηθῇ τὴν γεωμετρίαν διὰ τὸν καθορισμὸν ἀΰλων ἰδανικῶν ὄντων, τὰ ὁποῖα δὲν εὑρίσκοντο ὑπὸ τὰ ἐμπειρικὰ φαινόμενα, ἀλλ' εἰς ἕνα ὑπερβατικὸν χῶρον ὑπεράνω τῆς γῆς.

Εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ θὰ πρέπει νὰ τονισθῇ, ὅτι, ἂν ὁ Πλάτων ὄχι μόνον δὲν ἀμφέβαλλεν ὡς πρὸς τὴν δυνατότητα τῆς γνώσεως τῶν ὑπερεμπειρικῶν ὄντων, ἀλλὰ παρουσίασε τὴν λογικὴν αὐτὴν ἀπαίτησιν ὡς κύριον ἔργον τῆς φιλοσοφίας, ἡ δήλωσις, ὅτι ὁ αἰσθητὸς κόσμος εἶναι ἀδύνατον νὰ γνωσθῇ, ἐσήμαινεν οὐσιαστικῶς τ ὴ ν ἠ θ ι κ ή ν τ ο υ ἀ π ό ρ ρ ι ψ ι ν. Ἡ Στωϊκὴ φιλοσοφία θὰ παραιτηθῇ ἀργότερον τῆς γνωσεολογίας καὶ θὰ καταδικάσῃ τὴν πραγματικότητα μὲ τόσην ἔμφασιν, ὥστε νὰ μὴ θίγῃ τὸν ἄνθρωπον ὑπὸ τὸ κράτος τῶν ἀλόγων καθεστώτων, τὰ ὁποῖα ἐστηρίζοντο εἰς τὴν βίαν. Ἡ ἔλλειψις αὐτὴ τῆς λογικῆς ἐκ τῶν πραγματικῶν συνθηκῶν τῆς ζωῆς ὑπῆρξεν ἄλλωστε καὶ ἡ αἰτία τῆς ἀπολυτοποιήσεως τοῦ «λόγου», τῆς θεωρήσεώς του, ἂν ὄχι ὡς ὑπερτάτης ἀρχῆς εἰς τὸν κόσμον, ὡς προβολῆς της ὅμως εἰς τὴν ζωήν.

Ἀπὸ τῆς ἀπόψεως αὐτῆς ὁ λόγος ἐνεφανίσθη ὡς σύνδεσμος μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων καὶ τοῦ θεοῦ, ὁ ὁποῖος κατὰ τοὺς Στωικοὺς ἦτο ἐπίσης λογικῆς φύσεως[2]. Ὁ ἀπαιτούμενος κύριος τῆς πραγματικότητος ἀπέκτησε τότε μυθικὸν παράστημα, διὰ νὰ θεωρηθῇ ἐκ μέρους τοῦ Φίλωνος τοῦ Ἀλεξανδρέως ὡς *«πρωτόγονος υἱός»*[3] καὶ ὑπὸ τοῦ Ἑρμοῦ τοῦ Τρισμεγίστου ὡς *«φωτεινὸς υἱὸς τοῦ θεοῦ»*[4]. Σκοπὸς τῆς ὑπάρξεως ἦτο νὰ συνδεθῇ λογικῶς πρὸς τὸν

---

1. Δημόκριτος (Diels II B' 125).
2. Χρύσιππος (Arnim II 300. Πρβλ. I 85, 493, 531). Lactantii, De vera Sapientia 9, Senecae, Epistularum LXV 12.
3. Φίλωνος Ἀλεξανδρείας, Περὶ γεωργίας 51 (p. 308).
4. Ἑρμοῦ Τρισμεγίστου, Ποιμάνδρης I 6 (ἐκδ. R. Reitzenstein, Leipzig 1904, σ. 329).

Ε.Υ.Δ της Κ.τ.Π
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

«Λόγον», ὁ ὁποῖος *«διὰ πάντων ἐρχόμενος»*[1] καὶ *«μέχρι ἀνθρώπων καὶ τῶν ἐλαχίστων καταβαίνων»*[2] ἐδέσποζε τῶν πραγμάτων καὶ τῶν γεγονότων: *«Τοῦτό ἐστι ἀγαθὸν τέλος τοῖς γνῶσιν ἐσχηκόσι, θεωθῆναι»*[3]. Ἡ ἀποθέωσις αὐτὴ θὰ συνέβαινε διὰ μιᾶς ἐσωτερικῆς καθάρσεως ἐκ τῶν φθοροποιῶν στοιχείων τοῦ βίου, εἰς τὴν ὁποίαν θὰ συνέβαλλεν αὐτοπροσώπως *«ὁ λόγῳ συστησάμενος τὰ ὄντα»*[4], ὥστε ὁ ἄνθρωπος νὰ συμπέσῃ πρὸς τὸν δημιουργόν του: *«Χαῖρε λοιπόν, ὦ τέκνον, ἀνακαθαιρόμενος ταῖς τοῦ θεοῦ δυνάμεσιν εἰς συνάρθρωσιν τοῦ Λόγου· ἦλθεν ἡμῖν γνῶσις θεοῦ ... ἦλθεν ἡμῖν γνῶσις χαρᾶς»*[5].

Ἡ Στωικὴ διάστασις τοῦ λόγου συνεδέθη πρὸς τὸ πρῶτον ἱστορικόν του παράστημα εἰς τὴν Ἰωνίαν. Ἡ ἀναδρομὴ αὐτὴ ἐξηγεῖ καὶ τὴν ἐπικαιρότητα τοῦ Ἡρακλείτου κατὰ τὴν Ἑλληνιστικὴν ἐποχήν, ἡ ὁποία δὲν τὸν ἀντιλαμβάνεται ὡς *«ῥέοντα»*[6] φιλόσοφον, ὅπως τὸν ἀντιμετώπισεν ὁ Πλάτων εἰς τὴν προσπάθειάν του νὰ ἐξιδανικεύσῃ τὴν στάσιν, ἀλλ' ὡς πρῶτον ὀπαδὸν τοῦ ἀπολύτου μεγέθους, τὸ ὁποῖον διὰ τῆς καθαρῶς λογικῆς του δυνάμεως καθώριζε τὰ μέτρα τῶν πραγμάτων καὶ παρέμενε ταυτοχρόνως *«πάντων κεχωρισμένον»*[7]. Ἐὰν λοιπὸν ὁ λόγος κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ ἐξευτελισμοῦ τῆς *«νομιζομένης πολιτείας»*[8] ἔπαυσε νὰ χαρακτηρίζεται ὑπὸ τῶν ὀντολογικῶν ἰδιοτήτων τοῦ κόσμου καὶ ἀπετέλεσε τὸν ἀντίποδά του, εἰς τὴν Ἰωνίαν τῶν χρόνων τοῦ Ἡρακλείτου ἰδιοποιεῖται τὸν κόσμον καὶ *«κρατεῖ τοσοῦτον, ὁκόσον ἐθέλει καὶ ἐξαρκεῖ πᾶσι καὶ περιγίνεται»*[9]. Εἰς μίαν ἐποχὴν πολιτικῆς ἑδραιώσεως ἀντικειμενικῶν κριτηρίων εἰς τὴν διευθέτησιν τῶν κοινωνικῶν ζητημάτων τὸ κράτος τοῦ λόγου ὄχι μόνον εἶναι ἀδιαμφισβήτητον, ἀλλ' ἀπαιτεῖ μίαν συνεχῶς μεγαλυτέραν ἐκλογίκευσιν τῶν θεσμῶν, τὴν ὑπερκίνησιν τῶν ἰδιωτικῶν συμφερόντων, τὴν ἀγωγὴν τοῦ πνεύματος εἰς τὴν ὀρθὴν ἐπεξεργασίαν τῶν ἐμπειρικῶν δεδομένων. Ἡ παρατήρησις τοῦ Ἡρακλείτου *«κακοὶ μάρτυρες ἀνθρώποισιν ὀφθαλμοὶ καὶ ὦτα βαρβάρους ψυχὰς ἐχόντων»*[10] ἔχει αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ νόημα. Ὅ,τι ἀπαιτεῖ ὁ καιρός, εἶναι πρὸ πάντων ἡ κριτικὴ στάσις κατ' ἀναφορὰν πρὸς τὸ γενικὸν συμφέρον, ὅπως τὸ ἐπιβάλλει ὡς παγκόσμιος νομοθέτης ὁ Λόγος. Ὁ ἄνθρωπος πρέπει διὰ τοῦτο νὰ ὑπερβάλῃ τὰ θρησκευτικά, ἐθνικὰ

---

1. Χρύσιππος (Arnim III 4).
2. Χρύσιππος (Arnim II 1051).
3. Ἑρμοῦ Τρισμεγίστου, Ποιμάνδρης I 26 (ὡς ἀν. σ. 336).
4. Ἑρμοῦ Τρισμεγίστου, Ποιμάνδρης I 31 (ὡς ἀν. σ. 338).
5. Ἑρμοῦ Τρισμεγίστου, Ποιμάνδρης XIV 8 (ὡς ἀν. σ. 342).
6. Πλάτωνος, Θεαιτήτου 181 Α.
7. Ἡράκλειτος (Diels I Β' 108).
8. Ἀριστοτέλους, Πολιτικῶν Δ' 8 (p. 1293 b 22).
9. Ἡράκλειτος (Diels I Β' 114).
10. Ἡράκλειτος (Diels I Β' 107).

Ε.Υ.Δ της Κ.τ.Π
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

καὶ γεωγραφικά του ὅρια καὶ νὰ γίνῃ δέκτης λογικῶν αἰτημάτων καθολικῆς καὶ ὑπερχρονικῆς ἰσχύος. Ἐφ' ὅσον ἔχει τὴν ἱκανότητα τῆς γενικεύσεως αὐτῆς: ἐφ' ὅσον εἶναι εἰς θέσιν νὰ θεωρῇ τὸ *«ξυνὸν»*[1] ὡς γνώμονα τῆς ὑπάρξεώς του, ὑπερβάλλει τὸν συμβατικόν του χαρακτῆρα καὶ ἀνάγεται κατὰ τὴν διάρκειαν τῆ ζωῆς λογικῶς εἰς τὴν σφαῖραν τῆς ὑπερτάτης κοσμικῆς τάξεως.

Ἡ Ἑλλὰς λοιπὸν ἀπεθέωσε τὸν λόγον εἰς τὴν ἀρχὴν καὶ εἰς τὸ τέλος τῆς ἱστορικῆς της ζωῆς. Τὸν εἶδεν ὡς ὕψιστον συγγενῆ τοῦ ἀνθρώπου τὴν ἐποχὴν τῆς πολιτικῆς του ἀνόδου καὶ συντριβῆς. Εἰς τὴν πρώτην περίπτωσιν ἡ λογικὴ ἐπεχείρησε νὰ κυριαρχήσῃ τοῦ κόσμου, εἰς τὴν δευτέραν ἀπεδοκίμασε τὸν κόσμον. Τόσον εἰς τὴν Ἰωνίαν ὅσον καὶ εἰς τὴν μεταγενεστέραν Ἑλλάδα ὁ ἄνθρωπος ἀντελήφθη τὴν ὕπαρξίν του ὡς *«λογικὸν ὂν»*[2] ὑπερβατικῶς. Τὴν παραμονὴν καὶ τὴν ἑπομένην τῆς δημοκρατίας ὁ κοινωνικὸς κόσμος διέψευσεν, ἀλλὰ δὲν εἶχε τὴν δύναμιν νὰ ἐξουθενώσῃ τὴν προοπτικὴν καὶ τὴν ἀνάμνησιν τῆς δυνατότητος τοῦ λόγου. Ὡς πρώϊμος καὶ ὡς ἀναχρονιστικός του ἐκπρόσωπος ὁ ἄνθρωπος ὑπῆρξε τότε πολίτης δύο κόσμων, ἑνὸς ἐνδεοῦς καὶ ἑνὸς τελείου, ἑνὸς σχετικοῦ καὶ ἑνὸς ἀπολύτου. Διὰ τῆς ἐντάσεως αὐτῆς ἀπέκτησε συνείδησιν τῆς φύσεώς του ὡς ὑπερβάσεως ἐκ τοῦ χρόνου πρὸς τὴν αἰωνιότητα. Ἤξευρε ποῦ εὑρίσκεται καὶ τί τοῦ ἀνήκει, πῶς ἐκμηδενίζεται καὶ πῶς ἐξευγενίζεται πνευματικῶς: τὸν τρόπον τῆς πολιτογραφήσεώς του εἰς τὸ κράτος τοῦ καθαροῦ λόγου.

Εἰς τὸ μέσον μεταξὺ πρώτης καὶ τελευταίας φάσεως τοῦ ἀρχαίου Ἑλληνικοῦ πνεύματος, μεταξὺ ἀγωνιστικῆς αἰσιοδοξίας καὶ ἀμυντικῆς ἀπογοητεύσεως ἐνώπιον τῶν πολιτικῶν γεγονότων τοῦ βίου, τοποθετεῖται τὸ πρόβλημα τοῦ ἤθους, ὅπως τὸ ἔζησεν ὁ Ἀριστοτέλης. Ὁρόσημον διὰ τὴν νέαν ἐποχὴν τοῦ λόγου εἶναι ἡ μάχη τῆς Χαιρωνείας. Ἡ στρατιωτικὴ ἀνατροπὴ τῶν κρατικῶν θεμελίων τῆς αὐτονομίας τῶν Ἑλληνικῶν πόλεων ἐπεσφράγισε βεβαίως τὴν ἠθικὴν κατάρρευσιν τῆς δημοκρατίας. Ὅσον ὅμως ὀλιγώτερον ἄξιος ἐκρίνετο εἰς τὴν πραγματικότητα ὁ δῆμος νὰ συλλάβῃ τὴν πολιτικήν του ἀνάγκην, τόσον περισσότερον ἐξεθειάζετο ἡ ἀξία τῆς καθαρῶς θεωρητικῆς σκέψεως, ὥστε ὁ Σωκράτης π.χ. νὰ πιστεύῃ, ὅτι τὸ πᾶν ἦτο ἡ ὀρθὴ γνῶσις, ὅτι ὁ ἀκριβὴς ὁρισμὸς τῆς ἀρετῆς ἐμπεριεῖχε καὶ τὴν δυνατότητα τῆς ἐκπληρώσεώς της. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἡ ἐπιβεβλημένη ἐνέργεια ἐφάνη, ὅτι ἐξαρτᾶται ἀμέσως ἐκ τῆς διανοητικῆς ποιότητος τοῦ συλλογισμοῦ, ὁ ὁποῖος εἶχε τὴν δύναμιν νὰ φρονιματίζῃ τὸν ἄνθρωπον: *«Δόξα ἄρα ἀληθὴς πρὸς ὀρθότη-*

---

1. Ἡράκλειτος (Diels I B' 114).

2. Περὶ τοῦ ὁρισμοῦ ἴδε Ἀριστοτέλη, Ἀπόσπ. 187 (p. 1511 a 43), Senecam, Epistularum XLI 8, Cointilianum, Institutionis oratoriae VII 3, 15, Apuleum, Asclepii 37, Αὐγουστῖνον, De civitate Dei V 11.

Ε.Υ.Δ.ΠΣΚ.τ.Π
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

τα πράξεως οὐδὲν χείρων ἡγεμὼν φρονήσεως· καὶ τοῦτό ἐστιν ὃ νῦν δὴ παρελείπομεν ἐν τῇ περὶ τῆς ἀρετῆς σκέψει ὁποῖόν τι εἴη, λέγοντες ὅτι φρόνησις μόνον ἡγεῖται τοῦ ὀρθῶς πράττειν· τὸ δ' ἄρα καὶ δόξα ἦν ἀληθής . . .»[1].

Ἀπὸ τῆς ἄλλης πλευρᾶς ὁ συνεχὴς ἐξευτελισμὸς τῶν θεσμῶν καὶ ἡ ἐμφάνισις τῶν καθηκόντων ὡς ἰδεολογικῶν ἀπαιτήσεων χωρὶς ἐρείσματα εἰς τὴν πρᾶξιν ἐδημιούργησε μεταξὺ τῶν νέων ἀνθρώπων κυρίως τὴν ἀξίωσιν νὰ ἐπιβάλλεται, μόνον ὅ,τι ἔχει λογικὴν θεμελίωσιν, ἡ ὁποία νὰ εἶναι ὡς πρὸς τὴν ἰσχὺν ἰσαξία τῶν μαθηματικῶν συλλογισμῶν. Ἡ ἀπογοήτευσις ταυτοχρόνως διὰ τὰ πολιτικὰ πράγματα ἔστρεψε τοὺς εὐαισθήτους πρὸς τὸν ἐσωτερικὸν κόσμον τοῦ πνεύματος (ὥστε ὡρισμένοι ἐξ αὐτῶν νὰ μὴ γνωρίζουν τὴν ὁδὸν εἰς *«δικαστήριον ἢ βουλευτήριον ἤ τι κοινὸν ἄλλο τῆς πόλεως συνέδριον»*[2]) καὶ τοὺς περισσοτέρους εἰς τὰ ἰδιωτικά των ζητήματα (ὥστε νὰ ζοῦν ἀναλόγως τῶν ἀτομικῶν των κλίσεων *«ἕκαστος ὡς βούλεται, κυκλωπικῶς θεμιστεύων παίδων ἠδ' ἀλόχου»*[3]). Ἡ καταστροφὴ τοῦ πολιτικοῦ ἤθους ἐδημιούργησε δηλαδὴ τοὺς πρώτους μοναχοὺς τῆς ἱστορίας, οἱ ὁποῖοι ἐζήτησαν ἐντὸς ὀλίγου ἀναχωρητήρια ἐκτὸς τῶν τειχῶν *«τὸν πολιτισμὸν ἐκτοπίζοντες»*[4]. Ταυτοχρόνως ὅμως προεκάλεσε καὶ μίαν ἀτομιστικὴν στάσιν εἰς τὴν ζωὴν ἀναλόγως τῶν ἐγωϊστικῶν ὀρέξεων, ὡς ἐὰν τὰ κίνητρα πολλῶν ἐκ τῶν ἐκδηλώσεων τῆς συμπεριφορᾶς ἦσαν ἄλογα καὶ παράλογα. Ἡ μάχη τῆς Χαιρωνείας ἦλθε λοιπὸν διὰ νὰ ἐπιφέρῃ ἀκόμη μεγαλυτέραν σύγχυσιν μεταξὺ τῶν ἀξιῶν, τῶν ἐπιχειρημάτων καὶ τῶν τρόπων ὑπάρξεως.

Εἰς τὰ ὥριμα χρόνια τῆς ζωῆς του ὁ Ἀριστοτέλης ἐδοκίμασεν αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν πνευματικὴν συντριβὴν καὶ τὴν ἀγωνίαν τοῦ ἀνθρώπου διὰ τὴν νέαν ἠθικήν του ἐγκατάστασιν εἰς τὸν κόσμον. Αὐτὸς πρὸ πάντων ἀντιλαμβάνεται τὰ ὅρια τοῦ λόγου καὶ διδάσκει, ὅτι ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶναι μονοδιάστατος, ἀλλὰ μία ψυχικὴ σύνθεσις ἐξ ἀσχέτων πρὸς τὴν λογικήν, λογικῶς διευθυνομένων καὶ καθαρῶς λογικῶν δυνατοτήτων: *«Τὸ μὲν γὰρ φυτικὸν οὐδαμῶς κοινωνεῖ λόγου, τὸ δ' ἐπιθυμητικὸν καὶ ὅλως ὀρεκτικὸν μετέχει πως, ᾗ κατήκοόν ἐστιν αὐτοῦ καὶ πειθαρχικόν»*[5]. Πρέπει νὰ γίνῃ ἑπομένως διάκρισις μεταξὺ τῆς *«διανοητικῆς ἀρετῆς»*, ἡ ὁποία *«τὸ πλεῖον ἐκ διδασκαλίας ἔχει καὶ τὴν γένεσιν καὶ τὴν αὔξησιν»* καὶ τῆς κυρίως ἠθικῆς ἐνεργείας, ἡ ὁποία *«ἐξ ἔθους περιγίνεται»*[6]. Τὸ πρόβλημα τῆς πράξεως δημιουργεῖ κατὰ ταῦτα καθήκοντα θεωρητικῆς ἀγωγῆς, ἐφ' ὅσον ἀναφέρεται εἰς τὴν πνευματικὴν στάσιν, ἡ ὁποία

1. Πλάτωνος, Μένωνος 97 B-C.
2. Πλάτωνος, Θεαιτήτου 173 D.
3. Ἀριστοτέλους, Ἠθικῶν Νικομαχείων Κ' 10 (p. 1180 a 28/29).
4. Διογένους Λαερτίου, Βίων καὶ γνωμῶν- IV, 39.
5. Ἀριστοτέλους, Ἠθικῶν Νικομαχείων Α' 13 (p. 1102 b 29 - 31).
6. Ἀριστοτέλους, Ἠθικῶν Νικομαχείων Β' 1 (p. 1103 b 14 - 17).

Ε.Υ.Δ της Κ.τ.Π ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

δὲν ἔχει κοινωνικὴν προέκτασιν καὶ ταυτοχρόνως ὑποχρεώσεις πρακτικῆς συμπεριφορᾶς, ἐφ' ὅσον ἐξαρτᾶται κυρίως ἐκ τῆς ψυχικῆς ἀντοχῆς ἐνώπιον τῶν κοινωνικῶν ἀντιστάσεων : *«Τίς δ' ἐστὶν ἡ παιδεία καὶ πῶς χρὴ παιδεύεσθαι, δεῖ μὴ λανθάνειν· νῦν γὰρ ἀμφισβητεῖται περὶ τῶν ἔργων ... οὐδὲ φανερὸν πότερον πρὸς τὴν διάνοιαν πρέπει μᾶλλον ἢ πρὸς τὸ τῆς ψυχῆς ἦθος»*[1].

'Εφ' ὅσον πρόκειται διὰ τὴν δευτέραν περίπτωσιν, ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ γίνῃ καλύτερος, ἐὰν ἁπλῶς διδαχθῇ, τί πρέπει νὰ πράξῃ, ἀλλὰ μόνον ὅταν δημιουργήσῃ τοὺς καταλλήλους ὅρους τῆς ἐπιβαλλομένης διαγωγῆς. Εἰς τοῦτο συνέβαλλε βεβαίως καὶ ἡ πολιτεία διὰ τῆς ἐξασφαλίσεως τῶν ἐξωτερικῶν συνθηκῶν τοῦ βίου. Ἡ δημοκρατική της ἐν τούτοις ἄρθρωσις δὲν ἐπέτρεπεν, ὅπως εἰς τὴν Σπάρτην, νὰ διευθετηθῇ δυναμικῶς τὸ πρόβλημα *«τροφῆς τε καὶ ἐπιτηδευμάτων»*[2], τῆς ἀνατροφῆς καὶ τῆς ἐπαγγελματικῆς ζωῆς τῶν πολιτῶν. Τὴν ἐποχὴν μάλιστα ἐκείνην, κατὰ τὴν ὁποίαν εἶχεν ἠθικῶς ἐξευτελισθῇ ὁ δημόσιος βίος, ὥστε νὰ λέγεται διὰ τοὺς περισσοτέρους ἐκ τῶν πολιτικῶν, ὅτι *«οὐκ εἰσι πολιτικοὶ κατ' ἀλήθειαν, ἀλλὰ χρημάτων καὶ πλεονεξίας ἕνεκεν ἅπτονται τοῦ ζῆν οὕτως»*[3], ἡ πρακτικὴ πλευρὰ τῆς ζωῆς ἐνεφανίσθη ὡς ἰδιαίτερον ζήτημα, τὸ ὁποῖον δὲν ἐκάλυπτεν ἡ νομικὴ συνθήκη.

Καθ' ὃν χρόνον ὁ 'Αριστοτέλης διακρίνει τὰ ὅρια τῆς κρατικῆς ἁρμοδιότητος, ἀντιλαμβάνεται τὸν ἄνθρωπον ὡς πολίτην καὶ συγχρόνως ὡς πρόσωπον, χωρίζει δηλαδὴ τὴν νομιμοφροσύνην ἐκ τῆς ἠθικῆς καὶ παρουσιάζει τὴν πρᾶξιν ὄχι μόνον ὡς πολιτειακόν, ἀλλὰ καὶ ὡς ἀτομικὸν μέλημα λογικοῦ χαρακτῆρος. 'Απὸ τῆς ἀπόψεως αὐτῆς ἐμφανίζεται ὡς πρῶτος φιλόσοφος τοῦ «πρακτικοῦ λόγου», ὡς θεωρητικὸς τοῦ ἤθους, ἡ ἀστικὴ ἐκδήλωσις τοῦ ὁποίου δὲν ἔπρεπε νὰ ἐξετασθῇ διὰ τῆς μεθοδολογικῆς ἀκριβείας τῶν μαθηματικῶν ἐπιστημῶν. 'Εφ' ὅσον δὲν ἐπρόκειτο περὶ ἀΰλων καὶ κατὰ συνέπειαν ἀναγκαστικῶν καὶ ἀμετατρέπτων πραγμάτων, ἔπρεπε νὰ ληφθῇ κυρίως ὑπ' ὄψιν ὁ βουλητικὸς παράγων, ὁ ὁποῖος ἦτο δυνατὸν νὰ ἐπηρεάσῃ τὴν κατάστασιν. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ ἔθετεν ὅμως τὴν ἀξίαν τῆς ἐκφράσεως εἰς τὴν πρόθεσιν καὶ τὴν ἐλευθερίαν τοῦ ἀνθρώπου νὰ ἐκδηλωθῇ κατ' αὐτὸν ἢ κατ' ἄλλον τρόπον: *«Ὄντος δὴ βουλητοῦ μὲν τοῦ τέλους, βουλευτῶν δὲ καὶ προαιρετῶν τῶν πρὸς τὸ τέλος, αἱ περὶ ταῦτα πράξεις κατὰ προαίρεσιν ἂν εἶεν καὶ ἑκούσιοι»*[4].

'Ο 'Αριστοτέλης εἶχε διὰ τοῦτο λόγους νὰ περιορίσῃ τὴν γνωσεολογικὴν

---

1. 'Αριστοτέλους, Πολιτικῶν Θ' 1 (p. 1337 a 34 - 39).
2. 'Αριστοτέλους, 'Ηθικῶν Νικομαχείων Κ' 10 (p. 1180 a 26).
3. 'Αριστοτέλους, 'Ηθικῶν Εὐδημίων Α' 5 (p. 1216 a 24 - 27).
4. 'Αριστοτέλους, 'Ηθικῶν Νικομαχείων Γ' 7 (p. 1113 b 3 - 5).

Ε.Υ.Δ της Κ.τ.Π
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

τάσιν τοῦ Πλάτωνος καὶ νὰ παρουσιάσῃ τὰ ἠθικὰ προτερήματα ὄχι ὡς θέματα «οὐσίας», ἀλλ' ἀπὸ τῆς πλευρᾶς τῶν προϋποθέσεων τῆς ἀναπτύξεώς των. Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ ἦθος, δὲν εἶναι π.χ. ἡ *«δικαιοσύνη»* ὡς ἔννοια, ἀλλ' ἡ δημιουργία δικαίων ἀνθρώπων τὸ πρόβλημα, *«καθάπερ καὶ ὑγιαίνειν μᾶλλον ἢ γινώσκειν τί ἐστι τὸ ὑγιαίνειν καὶ εὖ ἔχειν»*[1]. Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν Σωκράτη, ὁ ὁποῖος ἐπεχείρει νὰ δώσῃ τὸν ὁρισμὸν τῆς ἠθικῆς ἰδιότητος, χωρὶς νὰ θέτῃ τὸ ἐρώτημα *«πῶς γίνεται καὶ ἐκ τίνων»*[2], διότι ἐνόμιζεν, ὅτι ἐπρόκειτο περὶ θεωρητικῆς ὑποθέσεως — *«ἐπιστήμας γὰρ ᾤετ' εἶναι πάσας τὰς ἀρετάς»*[3] —, ἡ λογικὴ ἐξέτασις τῶν γνωρισμάτων τοῦ ἠθικοῦ χαρακτῆρος δὲν ἀπέβλεπεν εἰς τὴν θεωρίαν: *«Οὐ γὰρ ἵν' εἰδῶμεν τί ἐστιν ἡ ἀρετὴ σκεπτόμεθα, ἀλλ' ἵν' ἀγαθοὶ γενώμεθα, ἐπεὶ οὐδὲν ἂν ἦν ὄφελος αὐτῆς»*[4]. Τὸ πρόβλημα λοιπὸν τῆς Ἠθικῆς ὡς ἰδιαιτέρας ἐπιστήμης εἶναι τὰ ἔργα τοῦ ἀνθρώπου ἐν σχέσει πρὸς τοὺς δρουστῆς πραγματοποιήσεώς των: *«Οὐκ ἔστιν ἐν τοῖς πρακτοῖς τέλος τὸ θεωρῆσαι ἕκαστα καὶ γνῶναι, ἀλλὰ μᾶλλον τὸ πράττειν αὐτά»*[5]. Ἡ φιλοσοφικὴ ἐξέτασις τοῦ ἤθους στρέφεται λοιπὸν *«περὶ τὰς πράξεις»*, διὰ νὰ δώσῃ ἀπάντησιν εἰς τὸ ἐρώτημα *«πῶς πρακτέον αὐτάς»*[6]. Ὡς ἐκ τούτου ἔχει ἄμεσον σχέσιν πρὸς τὴν δυνατότητα τῆς ἐμπράκτου ἐκδηλώσεως τῶν ἐναρέτων ἐνεργειῶν: *«Δεῖ δ' οὐ μόνον ἀρετὴν ἀλλὰ καὶ δύναμιν ὑπάρχειν, καθ' ἣν ἔσται πρακτικός»*[7]. Ἐὰν ὁ ἄνθρωπος ἦτο δυνατὸν νὰ ζήσῃ ἀνεξαρτήτως τῶν ἄλλων ἀνθρώπων, χωρὶς νὰ χρειάζεται ὑλικὴν συμβολὴν εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ πνευματικοῦ του βίου, δὲν θὰ εἶχεν ἀνάγκην τῆς πολιτικῆς. Ἐπειδὴ ὅμως ἀναπτύσσει τὴν ὕπαρξίν του εἰς τὴν σχέσιν του πρὸς τοὺς ἄλλους μετόχους τῆς πόλεως, ἐπειδὴ ζῇ βασικῶς ὡς *«πολιτικὸν ζῷον»*[8], πρέπει νὰ θεωρήσῃ καὶ τὴν *«πολιτικήν»*, τὴν λογικὴν δηλαδὴ δοκιμασίαν τοῦ ἀστικοῦ ἤθους, ὡς *«κυριωτάτην καὶ μάλιστα ἀρχιτεκτονικὴν ἐπιστήμην»*[9].

Εἰς μίαν ἐποχὴν ἀναστατώσεως τῶν ἰδεολογικῶν, πολιτικῶν καὶ κοινωνικῶν βάσεων τῆς ζωῆς, ὁπότε δὲν ἴσχυεν ἡ παλαιὰ ἐμπειρία καὶ τὰ περιεχόμενα τῶν ἐννοιῶν, τὰ εἴδη τῶν κριτηρίων καὶ οἱ στόχοι τῆς ζωῆς μετετο-

---

1. Ἀριστοτέλους, Ἠθικῶν Εὐδημίων Α' 5 (p. 1216 b 23 - 25).
2. Ἀριστοτέλους, Ἠθικῶν Εὐδημίων Α' 5 (p. 1216 b 10).
3. Ἀριστοτέλους, Ἠθικῶν Εὐδημίων Α' 5 (p. 1216 b 6). Πρβλ. Ἠθικῶν μεγάλων Α' 1 (p. 1182 a 16/17).
4. Ἀριστοτέλους, Ἠθικῶν Νικομαχείων Β' 2 (p. 1103 b 27 - 29).
5. Ἀριστοτέλους, Ἠθικῶν Νικομαχείων Κ' 10 (p. 1179 a 35 - b 2).
6. Ἀριστοτέλους, Ἠθικῶν Νικομαχείων Β' 2 (p. 1103 b 30).
7. Ἀριστοτέλους, Πολιτικῶν Η' 3 (p. 1325 b 12 - 14).
8. Ἀριστοτέλους, Πολιτικῶν Α' 2 (p. 1253 a 3). Πρβλ. Γ' 6 (p. 1278 b 19), Ἠθικῶν Νικομαχείων Α' 5 (p. 1097b 11), J' 9 (p. 1169 b 18/19).
9. Ἀριστοτέλους, Ἠθικῶν Νικομαχείων Α' 1 (p. 1094 a 26/27).

Ε.Υ.Δ της Κτ.Π ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

πίζοντο εἰς ἄλλα ἐπίπεδα, ἔπρεπε πρὸ παντὸς ἄλλου νὰ γνωσθοῦν τὰ γεγονότα καθ' ἑαυτά, νὰ μάθῃ ὁ ἄνθρωπος, πῶς καὶ διὰ ποῖον λόγον συμπεριφέρεται, ὅπως συμπεριφέρεται, τί τὸν ὑποστηρίζει καὶ τί τὸν ἀντιμάχεται εἰς τὴν ἑκάστοτε συγκεκριμένην περίπτωσιν τοῦ πρακτικοῦ του βίου. Ἡ λογικὴ τοῦ ἤθους ἔπρεπε πρὸ παντὸς ἄλλου νὰ ἐρευνήσῃ τὰ ἐπὶ μέρους φαινόμενα τῆς ζωῆς καὶ νὰ τὰ διακρίνῃ μεταξύ των, διότι *«πολλαὶ διαφοραί εἰσιν ἐν τοῖς καθ' ἕκαστα»*[1]. Ἐφ' ὅσον δὲν πρόκειται περὶ καθαρῶς λογικῶν μεγεθῶν, τὰ ὁποῖα μεταβάλλονται — *«πρακτὸν δ' ἐστὶ τὸ ἐνδεχόμενον καὶ ἄλλως ἔχειν»*[2], ἡ μέθοδος ἐρεύνης ὀφείλει νὰ ἔχῃ ἐ π α γ ω γ ι κ ὸ ν χ α ρ α κ τ ῆ ρ α. Αὐτὸ σημαίνει, ὅτι δὲν προϋποτίθεται ἢ ἀπαιτεῖται μία παγία γνῶσις , ἡ ὁποία θὰ ἦτο δυνατὴ μόνον *«ἐν τοῖς μὴ ἔχουσιν ὕλην»*[3], ἀλλὰ μία εὐλυγισία εἰς τὴν σκέψιν, τὴν ὁποίαν θὰ ἐπροβλημάτιζεν *«ἡ τῶν πρακτῶν ὕλη»*[4], ἐφ' ὅσον *«ἐνδέχεται καὶ ἄλλως ἔχειν»*[5].

Ἀλλ' ἐὰν τὰ ζητήματα τῆς συμπεριφορᾶς εἶναι συναρτήσεις τῆς ἐλευθέρας θελήσεως, δηλαδὴ βασίζονται εἰς τὴν δυνατότητα τῆς ἀλλαγῆς, εἶναι διάφορα ἔναντι τῶν ἐπιστημονικῶν θεμάτων, τὰ ὁποῖα παρουσιάζονται ὀντολογικῶς ἀμετάβλητα : *«Ἐξ ἀνάγκης ἄρα τὸ ἐπιστητόν· ἀΐδιον ἄρα»*[6]. Ἐὰν ἡ πρᾶξις ἀποδεικνύῃ, ὅτι ὁ ἄνθρωπος μεταβάλλει τοὺς ὅρους τῆς ζωῆς του, ὅπου εἶναι δυνατὸν — *«βουλεύεται δ' οὐθεὶς περὶ τῶν ἀδυνάτων ἄλλως ἔχειν, οὐδὲ τῶν μὴ ἐνδεχομένων αὐτῷ πρᾶξαι»*[7]—, πρέπει νὰ περιορισθοῦν τόσον ἡ ἀ π ο δ ε ι κ τ ι κ ὴ σ κ έ ψ ι ς ὅσον καὶ ἡ ἀ ξ ί ω σ ι ς τ ῆ ς ἀ κ ρ ι β ε ί α ς, ὅ,τι ἐπιβάλλεται εἰς τὴν ἐξέτασιν τῶν ἀναγκαστικῶν ὄντων. Θὰ πρέπει μὲ ἄλλους λόγους νὰ γίνῃ σαφές, ὅτι ὁ φρονηματιστικὸς λόγος — ὅ,τι λέγεται «Ἠθικὴ» — δὲν εἶναι μία ἐπιστημονικὴ θεωρία, ἀλλ' ἡ ἔκφρασις ἐκείνη τῆς φροντίδος διὰ τὸν ἄνθρωπον, ἡ ὁποία προϋποθέτει τὴν μεταλλακτικότητα τῶν ἀστικῶν σχέσεων: *«Ὥστ' εἴπερ ἐπιστήμη μὲν μετ' ἀποδείξεως ὧν δ' αἱ ἀρχαὶ ἐνδέχονται ἄλλως ἔχειν, τούτων μή ἐστιν ἀπόδειξις..., καὶ οὐκ ἔστι βουλεύσασθαι περὶ τῶν ἐξ ἀνάγκης ὄντων, οὐκ ἂν εἴη ἡ φρόνησις ἐπιστήμη»*[8].

Ἡ φύσις ἑπομένως τοῦ πράγματος περιορίζει τὴν ἀκριβολογίαν καὶ παρουσιάζει τὴν διερεύνησίν του ἱκανοποιητικήν, *«εἰ κατὰ τὴν ὑποκειμένην*

---

1. Ἀ ρ ι σ τ ο τ έ λ ο υ ς, Ἠθικῶν Νικομαχείων Γ' 1 (p. 1110 b 8/9). Πρβλ. Πολιτικῶν Β' 8 (p. 1269 a 11/12).
2. Ἀ ρ ι σ τ ο τ έ λ ο υ ς, Περὶ ψυχῆς Γ' 10 (p. 433 a 29/30).
3. Ἀ ρ ι σ τ ο τ έ λ ο υ ς, Τῶν μετὰ τὰ φυσικὰ Α' 3 (p. 995 a 16).
4. Ἀ ρ ι σ τ ο τ έ λ ο υ ς, Ἠθικῶν Νικομαχείων Ε' 14 (p. 1137 b 19).
5. Ἀ ρ ι σ τ ο τ έ λ ο υ ς, Ἠθικῶν Νικομαχείων Ζ' 5 (p. 1140 a 34).
6. Ἀ ρ ι σ τ ο τ έ λ ο υ ς, Ἠθικῶν Νικομαχείων Ζ, 3 (p. 1139 b 22/23).
7. Ἀ ρ ι σ τ ο τ έ λ ο υ ς, Ἠθικῶν Νικομαχείων Ζ' 5 (p. 1140 a 31 - 33).
8. Ἀ ρ ι σ τ ο τ έ λ ο υ ς, Ἠθικῶν Νικομαχείων Ζ' 5 (p. 1140 a 33 - b 2).

Ε.Υ.Δ της Κ.τ.Π
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

ὕλην διασαφηθείη»[1]. Ὅσοι ἐρευνοῦν τὸ ἦθος τοῦ ἀνθρώπου, ὀφείλουν νὰ γνωρίζουν, ὅτι *«ὁ περὶ τῶν πρακτῶν λόγος τύπῳ καὶ οὐκ ἀκριβῶς ὀφείλει λέγεσθαι»*[2]. Εἰς τὴν δίνην τῆς ἠθικῶς συντριβομένης ἐποχῆς τοῦ Ἀριστοτέλους εἶχεν ὑποβληθῆ ἐκ μέρους κυρίως τῶν προοδευτικῶν πνευμάτων ἡ ἀπαίτησις νὰ μὴ θεωρῆται ὡς ὀρθὸν τίποτε ἄλλο, πλὴν ὅσων ἀπεδείκνυεν ἡ μαθηματικὴ σκέψις. Τὸ πρᾶγμα ἐσήμαινε διὰ τὸν Ἀριστοτέλη σύγχυσιν μεταξὺ τῶν *«ἀπὸ τῶν ἀρχῶν»* καὶ τῶν *«ἐπὶ τὰς ἀρχάς»* λόγων[3], μίαν ἀπαράδεκτον ὑπέρβασιν ἐκ τῶν λογικῶν ὑποθέσεων πρὸς τὰ ἠθικὰ θέματα. Ὅπως ὅμως δὲν ἐπιτρέπεται νὰ παραδέχεται κανεὶς τὴν ἀσάφειαν καὶ τὴν ἀβεβαιότητα εἰς τοὺς ἀριθμητικοὺς ὑπολογισμούς, κατὰ τὸν ἴδιον τρόπον εἶναι σφάλμα νὰ ζητῇ κανεὶς εἰς τὴν παρουσίασιν τῶν μεταβλητῶν διαστάσεων τοῦ ἀστικοῦ ἤθους ἀναγκαστικὰ συμπεράσματα : *«Παραπλήσιον γὰρ φαίνεται μαθηματικοῦ τε πιθανολογοῦντος ἀποδέχεσθαι καὶ ῥητορικὸν ἀποδείξεις ἀπαιτεῖν»*[4]. Ὅπου λοιπὸν βιάζεται ἡ τήρησις τῶν ἀναλογιῶν διὰ τῆς ἐπιδιώξεως τρόπων παρουσιάσεως τοῦ ἀντικειμένου ἀντιθέτων πρὸς ἐκείνους, οἱ ὁποῖοι ἀντιστοιχοῦν εἰς τὴν φυσικήν του κατάστασιν, πρόκειται περὶ λογικῶν παρεκτροπῶν ἐκ μέρους ἀμορφώτων ἀνθρώπων: *«Πεπαιδευμένου γάρ ἐστιν ἐπὶ τοσοῦτον τἀκριβὲς ἐπιζητεῖν καθ' ἕκαστον γένος, ἐφ' ὅσον ἡ τοῦ πράγματος φύσις ἐπιδέχεται»*[5].

Παρεμφερὴς ὑπέρβασις ἁρμοδιότητος παρετηρήθη καὶ κατὰ τοὺς Νεωτέρους χρόνους μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ παρόντος αἰῶνος, ὁπότε — ὑπὸ τὸ κράτος τοῦ ἐνθουσιασμοῦ διὰ τὴν ἀκρίβειαν τῶν αἰτιοκρατικῶν ὑποθέσεων τῆς Κλασσικῆς Μηχανικῆς — προεβλήθη καὶ εἰς τὴν φιλοσοφίαν ἡ ἀπαίτησις νὰ λέγῃ, *«μόνον ὅ,τι ἐπιτρέπεται νὰ λεχθῇ, ἑπομένως μόνον προτάσεις τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης — ἄρα κάτι τὸ ὁποῖον εἶναι ἄσχετον τῆς φιλοσοφίας»*[6]. Ἡ ἀξίωσις αὐτὴ ἀνάγεται οὐσιαστικῶς εἰς τὸν αἰῶνα τοῦ Σπινόζα, ὁ ὁποῖος ἔγραψε τὴν *«Ἠθικήν»* του *«ordine geometrico»* καὶ τοῦ Καρτεσίου, ὁ ὁποῖος ὑπεσχέθη νὰ παρουσιάσῃ τὰ μεταφυσικὰ προβλήματα διὰ μιᾶς λογικῆς αὐστηρότητος, ἡ ὁποία νὰ εἶναι δυνατὸν νὰ ἐξισωθῇ πρὸς τὴν γεωμετρίαν καὶ μάλιστα νὰ τὴν ὑπερβάλῃ ὡς πρὸς τὴν βεβαιότητα καὶ τὴν ἐνάργειαν : *«certitudine et evidentia aequare vel etiam superare»*[7].

Βεβαίως ἐπρόκειτο περὶ τῆς μισαλλοδοξίας , ἡ ὁποία εἶχε καταλάβει

1. Ἀριστοτέλους, Ἠθικῶν Νικομαχείων Α' 1 (p. 1094 b 12).
2. Ἀριστοτέλους, Ἠθικῶν Νικομαχείων Β' 2 (p. 1104 a 1/2).
3. Ἀριστοτέλους, Ἠθικῶν Νικομαχείων Α' 2 (p. 1095 a 31/32).
4. Ἀριστοτέλους, Ἠθικῶν Νικομαχείων Α' 1 (p. 1094 b 25 - 27).
5. Ἀριστοτέλους, Ἠθικῶν Νικομαχείων Α' 1 (p. 1094 b 23 - 25).
6. L. Wittgenstein, Tractatus Logico - Philosophicus, London 1958[7], G 53 (σ. 186 - 189).
7. R. Descartes, Meditationes de prima Philosophia, Ἀφιέρωσις εἰς τὴν Θεολογικὴν Σχολὴν τῆς Σορβόννης.

Ε.Υ.Δ. τοῦ Κ.τ.Π. ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

τὸ πολιτικῶς ἐνισχυόμενον ἀστικὸν πνεῦμα τῆς Εὐρώπης ἐναντίον τῶν κοινωνικῶν καὶ μεταφυσικῶν ἐπιβιώσεων τοῦ Μεσαίωνος, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ὡδήγησεν ἀργότερον τὸν μὲν Ἕγελον νὰ ζητήσῃ ἐκ τῆς φιλοσοφίας ὄχι μόνον *«νὰ πλησιάσῃ τὴν μορφὴν τῆς ἐπιστήμης»*, ἀλλὰ *«νὰ παραιτηθῇ τοῦ ὀνόματός της ὡς ἀγάπης τῆς γνώσεως, διὰ νὰ καταστῇ πραγματικὴ γνῶσις»*[1] καὶ τὸν Marx κατόπιν νὰ παρουσιάσῃ τὴν πολιτικήν του θεωρίαν ὄχι μόνον ὡς λογικὸν-φιλοσοφικὸν σύστημα, ἀλλ' ὡς μεθοδικὸν γνώμονα ὅλων ἀνεξαιρέτως τῶν ἐπιστημονικῶν προσπαθειῶν, ὅπως τοὐλάχιστον τὸν ἑρμηνεύουν σήμερον οἱ πολιτικοί του ἐκπρόσωποι: *«Ἡ ἱστορικὴ πεῖρα τῆς Σοβιετικῆς πατρίδος δεικνύει, ὅτι ἡ ἐπιστήμη δὲν ἐξυπηρετεῖ τὰ συμφέροντα τοῦ λαοῦ, παρὰ μόνον ἐφ' ὅσον εἶναι διαποτισμένη ὑπὸ τῶν προοδευτικῶν ἰδεῶν τοῦ Κομμουνιστικοῦ κόμματος»*[2]. Διὰ τὸν Ἀριστοτέλη ὅμως ὁ μεθοδικῶς ἀπαράδεκτος αὐτὸς ζῆλος τῆς λογικῆς σκέψεως, ἡ ὁποία δὲν θὰ ἔπρεπε βεβαίως νὰ λέγῃ τυχαῖα καὶ ἀνεύθυνα πράγματα, εἶχε σαφῆ ἐξήγησιν: *«Εἰσὶ γάρ τινες οἳ διὰ τὸ δοκεῖν φιλοσόφου εἶναι τὸ μηδὲν εἰκῇ λέγειν ἀλλὰ μετὰ λόγου, πολλάκις λανθάνουσι λέγοντες ἀλλοτρίους λόγους τῆς πραγματείας καὶ κενούς. τοῦτο δὲ ποιοῦσιν ὁτὲ μὲν δι' ἄγνοιαν ὁτὲ δὲ δι' ἀλαζονείαν... πάσχουσι δὲ τοῦτο δι' ἀπαιδευσίαν· ἀπαιδευσία γάρ ἐστι περὶ ἕκαστον πρᾶγμα τὸ μὴ δύνασθαι κρίνειν τούς τ' οἰκείους λόγους τοῦ πράγματος καὶ τοὺς ἀλλοτρίους»*[3].

---

1. G. W. F. Hegel, Phänomenologie des Geistes (Sämmtliche Werke, ἐκδ. H. Glockner, Stuttgart II τόμ. 1951, σ. 14).
2. Th. Dobzhanscy (*«Science et Liberté»*, Rapports et Débats du Congrès de Hamburg 23 - 26 Ἰουλ. 1953: *«Preuves»* No 37, Paris 1954, σ. 102).
3. Ἀριστοτέλους, Ἠθικῶν Εὐδημίων Α' 6 (p. 1216 b 40 - 1217 a 10).

Ε.Ι. της Ε.τ.ΙΙ ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006